

НЕПУБЛИКУВАНИ ПИСМА НА ТОДОР ВЛАЙКОВ

СТЕФАН ПАМУКОВ

Той не е между най-издаваните писатели. Събуждайки жив интерес към творчеството си в предължение на десетилетия, сега Влайков стои някак си настрана от класиците, на много от които с години е бил стожер. Постепенно от поколение на поколение името му все по-малко говори на новия читател. А какъв художник е той! Неслучайно в писмо до него Борис Вазов подчертава, че по творенията му „можем да се учим на български език, да обичаме и почитаме своето и да вярваме в доброто и честното“ (6. VI. 1925). В незаслужена забравя се оказва преди всичко кореспонденцията на писателя, която след мемоарите е най-сигурният източник за обогатяване на нашите представи за интимния и духовно-естетическия му свят. При това саморазкритие изненадите са логични, защото Влайков не насочва само към собствените си изживявания, а ни повежда по онези пътища, които предизвикват всеобщ интерес. В по-широк аспект неговите реакции засягат патриархалната старина, обществената действителност, социалните проблеми на времето; в по-тесен смисъл — тяхното семейство. Често въпросите се преплитат с неочаквана острота и никъде дори намек няма за изкуствено внушение или фалшиво разбирателство. Най-важното достойнство на Влайковата кореспонденция като индивидуална особеност е жизнената истина, оттук и силното ѝ въздействие като документ.

В писмата си Тодор Влайков се стреми да приближи субективното начало до външните обстоятелства (той никога не ги разкъсва), сякаш се страхува да не отидат фактите на преден план, да не го заплете събитийната страна на нещата и да изгуби собствената позиция, личностната проява. За каквото и да разказва, винаги се чувства неговият глас, неговото виждане. Често това става паралелно с отделния епизод, друг път изчаква, като обрисва отсрещната страна с нови аргументи и едва тогава налага становището, което защитава. Рядкост е да отстъпи от него, а когато трябва да го направи, жестът му е толкова подкупващ, че печели наравно със загубеното.

Диалогът с малки изключения се води двустранно. На пръв поглед тези взаимоотношения могат да породят чувство за стесненост, достатъчно е обаче човек да се вгледа в тях, да ги проследи и впечатлението неочаквано се променя. Дори ми се струва, че в случая единството има много повече предимства, отколкото ако разговорът е многопосочен.

Афинитетът на Влайков към родовата традиция крие особена обаятелност. Не е от значение, че цели страници са изпълнени с имена на роднини, близки и приятели; по-важно е, че на всеки е отредено подобаващо място в тази своеобразна летопис. И за да бъдат възприети в същинските им черти, той неведнъж прибегва до очерков характер на разкриваната случка. Това придържане към определена последователност е предпочитан похват у него — от една страна, не съществува риск от пренебрегване, от друга — събрани заедно, човек добива представа за общото чрез конкретната постъпка.

Необходимо е да изясним откъде произтича положителното му отношение към задругата, към патриархалното минало, към онзи свят на селяните, който по негово време търпи съдбоносни удари. Отговорът има логическа опора — Влайков е здраво свързан с народа, оттук и корените на един неподкупен демократизъм. Всяка мисъл или чувство, независимо дали ще доведе или не до външен израз на действие, минава през собствената му убеденост. Той е писател хуманист, чиято обич към отрудените хора не е странична подбуда, а се явява като вродена особеност на възприятието. В такъв смисъл е постоянен и в заблужденията, защото е далеч от мисълта, че естественото изграждане може да се разруши.

Още при първите значителни творби, най-вече „Дядовата Славчова унука“, която често се споме-

нава в руските писма¹, е резултат от сливане на отношението към селския живот и литературната действителност. Вижданията на писателя, вилетени в проекцията на патриархалното време, намират своеобразно отражение в повестта. В нея липсват класови конфликти, обществени сблъсъци, в замяна на това се налага авторвата представа за народния бит, който в повечето случаи е идеализиран.

Твърде рано Влайков изпитва горчивия плод на мрачните настроения. Писателят стига до тях от чувство за неизпълнен дълг и нереализирани мечти. На 21 година с болка признава: „Аз още нищо не съм свършил“ (2. П. 1886)². Една от причините е, че той е зашеметен от размаха на някои гении, които в ранна младост са „вече известни, прочути, даже и увеичани с лаврови венци“. Влайков не гледа обратните случаи, които биха го извадили от тежкото разположение на духа, а продължава да си внушава, че е „слаб“, „неподготвен“ да служи с достойнство на този си идеал. По-съществена причина да бъде „мрачен и замислен“ е осъзнаването на безграничното пространство на мисълта, пред което се чувствава направо безпомощен. И макар да идва до разумния извод, че в тая необятност трябва да се търси „правия път“, за да се разбере на какво се крепи светът, вътрешната раздвоеност засега си остава непреодоляна. Не трябва обаче да забравяме, че лутанията на Влайков са свързани с копнежа да се посвети на писателската мисия. Цялата негова емоционална и психическа мощ е насочена към изкуството на словото, като счита, че е призван да бъде белетрист, че този дар иде от съдбата. И тук въпросите не са малко — какво да пише, как да пише, с каква цел? Всъщност той търси върното изясняване на главния въпрос в литературата — нейната основна роля — да се работи „за благото на обществото“, и то „съзнателно, а не безсъзнателно и безцелно“, без да потисне съмненията, намерили място в неговите писма: „Защо се уча, защо живея, воящо се състои човешкото щастие?“ Тъкмо в този момент на блуждане, на несигурност Влайков стига до учението на народничеството, което го грабва и очарова. Изведнъж безсилието се превръща в жизнена енергия, скептицизмът във вяра, озлобеността на деня в ликуване. Идва до просветление на разума, до осъзнаване на истини, които премахват бъдещата неопределеност. За него запознаването с народничеството е „проста случайност“, но със съдбоносни последици, която го *спасява* от едно или друго „отрицателно радикално направление“. Сега той знае, или по-точно вярва, че знае „към какво се стреми една наука и какво може да ни даде“; как да разбирате човешкия прогрес, усъвършенстването на обществото и т. н., с една дума — усеща невиджано дотогава духовно пробуждане. Естествено е да се попита какво всъщност му дава тази идеология. Ще стгрешим, ако кажем, че на него му е известна само програмата на либералното народничество, а както изглежда, чрез съчиненията на Н. К. Михайловски той познава и революционното му течение, но съзнателно пренебрегва отношението към политическите борби. И щом логически (като цялостно влияние) тук се изключва съществената насока, остава главно идеята за масово просвещение на народа, за развиване на обществена дейност сред него. И ако не плащаме дан на преубеждения, тази позиция съвсем не е лишена от прогресивно-демократичен характер. Но обратно на очакванията в социално-естетическите търсения не настъпва чувство за сигурност. Несъответствието се поддържа от нравствената философия, където продължава да изпитва влиянието на Толстой и чиято върховно самоизмерение спрямо доброто и злото, истината и лъжата го смайва и обърква. В това лутане към „верния път“ той се стреми да бъде пример ако не за други, то поне за себе си. И въпросите не престават: „Защо живее човек на света? Защо се ражда? Каква е целта на неговото дълго или кратко съществуване върху нашата планета?“ (13. X. 1887). И колкото повече се задълбочава в тези проблеми, толкова по-рискува да се върне отново към скептицизма. Независимо от сложността на разглежданата материя разсъжденията му не са абстрактни, а са подсказани от-класовото общество, чийто противоречия идеалистическите теории са безпомощни да обяснят. По това време е вече запознат и с публицистиката на Толстой, която с изключителна сила разкрива социалната нищета в бедни московски квартали. Несъмнено Влайков е също свидетел на картини на глад, болести и мизерия. Толстой само допълва собствените му наблюдения, затова и въпросът: „Защо човек живее на света?“ не звучи риторично, но липсва и отговор, как да се изкорени неправдата. И като не може да стигне до истинската положителна наука, естествено е да я търси в божествената любов, в евангелската нравственост. Не би трябвало да обвиняваме Влайков в-отстъпление; по-важно е на чия страна застава в света на човешките страдания. Натам го насочва и учението за несъпротивление на злото с насилие, като се стреми да го разглежда във всичките му морални варианти. Неговите писма изобилствуват с мисли за духовното и физическото удоволствие, за самоотричането в пол-

¹ Броят им надминава 200 ръкописни страници. Всички оригинали са частно притежание.

² В ръкописа — „На Свети Тодор“.

за на ближния, за безкористната обществена деятелност. „Всяка работа, всяко занятие — твърди той, — на което мотива, целта са любов, която вършим за нашите близки, деца, родители, роднини, за едно село или цял народ — всякога такава работа, такава занятие не ни се представят трудни“ (13. X. 1887). Чрез любовта като мярка за висша нравственост Влайков характеризира и някои постъпки от социалната сфера. За него експлоататорът, лихваринът, даже разбойникът познава ли любовта, „се още потърличва на човек“; той е съвършено прав, че „науката има цена само като средство, което учи хората, обществото да живеят по-добре“, а не да се превръща в самоцел; прав е, че мнозина, постъпили на правителствена служба, за да работят за народа, „забравят първата си благородна цел“, като я подчиняват на собствени-те си интереси, и т. н.

Влайков има и друго предимство — противодействието не го спира или отчайва. Понякога даже във въображаемата идея вижда правота и тогава постоянството да я защитава го увлича не по-малко от безпогрешното схващане. И ако не е убедителен в осветляването на определени истини, тяхната конкретна насоченост към социалоземните възжеления на селската маса компенсират неуспеха. В такъв смисъл в случая надделява не абсолютното в отговора, а емпиричното като потвърждение на необходимо или безполезно. За него като писател на българското село, като изразител на народните мъки и радости, тази страна на въпроса (погледнато в исторически аспект) доминира над всичко. Той сам стига до извода, че някои понятия от обществената нравственост „при известно развитие се обръшат“, че схващанията за добро и зло не са еднакви за различните времена, ето защо търси такива сили, които да действуват като регулатор на човешкото поведение. Вече видяхме как гледа на евангелската любов, но като отива още по-далеч, до нея без колебание присъединява и съвестта. За писателя тя „не е нещо свръхестествено и еднакво за всеки човек“. И тъкмо тук разделя хората на две категории — едни, които предпочитат „нравствено удоволствие плюс успокоение на съвестта“, и други — „материалната полза плюс мъчение на съвестта.“

Моралните ценности отхвърлят безучастния живот, егоистичния порив, стремежа да бъдеш полезен само на себе си. Така се различава пътят за работа в полза на другите, на колектива, на цял народ. Тази идея неотстъпно владее ума и въображението на Влайков, дори и когато търпи поражение. Мислите за обществена дейност, родени от кристално чист идеализъм, го довеждат и до жертви. Той напуска университета, Москва, Русия главно, за да се слее с масите, да работи сред тях. Изведнъж се съединяват рационални с нравствени сили, което го довежда до личностно присъствие: „Аз вярвам във силата, във своята голяма жажда за деятелност и в голямата си любов към това дело“ — пише той на Алипий. „Аз изгорих, както се казва, корабите си и връщане вече няма“ (16. IV. 1888)³.

Отгук нататък му трябва стойцизъм, импулсивност, изключителна убеденост да се пребори с разочарованията, които го очакват в Пирдоп: отпаднал дух, „унило разположение на духа“, „отсъствие на стговор и задружност“, „нералене на общите работи“ (23. XII. 1888). Той правилно начертава възловите точки на своята дейност, но още при първите трудности си спомня руската поговорка — „един в поле не воин“. Все пак продължава да допуска, че целите се постигат само „шаг за шагом“. Тъжно е да се четат онези страници, в които изпада в песимизъм. С всеки изминат ден рухват мечти, защото посоката е погрешна, колкото и намеренията да са благородни, но в това крушение на идеали остава най-главното — духовната опора като синтез на друга потребност с много по-сложна измеримост, защото засяга естетически стойности.

До Алипий Влайков

1

Обични ми байке!

Благодаря за пожеланията, които ми прашаш за Свети Тодор. Дано бъдем здрави и живи да дочакаме и в Пирдоп да го празнуваме наедно между родителите ни и роднините ни.

Аз преживявам страшни вътрешни борби, чести промени на мировъзрението ми, промени на специализирането ми, промени на моите планове върху бъдещата ми деятелност, но идеала ми, правя, що правя, рано или късно — да се прибера в Пирдоп и да заживея тих и уединен живот между родители и роднини, остава сѐ един и същ. Чета сега един поет и философ руски — Толстой, който проповядва в

³ В оригинала — „На Лазар“.

тениалните си произведения идеята, че истинското щастие се намира в селския живот и това четене още повече закрепва в мене стария ми идеал.

Тази година аз промених много квартири, ама най-после си намерих вече такава, каквато не може да бъде по-добра. [. .] Хазяйна е драгунски капитан, служещ в канцелария, бил в България во време на войната и много развит и начетен мъж. Има богата библиотека, която напълно ми предоставя да се ползвам от нея. И госпожата му е харна и развита жена. Деца нямат. Има една бабичка или няна, по-харна и от нашите бабички. Много хубаво с една дума. Често дохожда у мен хазяйна да си приказваме и аз ходя в тяхната стая на чай. Сега е масленца или сирница и тука имат адет да се печат през неделата блини, вроде нашите кърми или ланги. Мен няколко пъти наред ме викат хазяите у тях на обяд и ме гощават с блини. Много хубаво — с една дума. [. .]

Всичко добро, само това е лошото, дето ми го казваш за домашните. Да му се не види макар, не е ни тъй да го сториш, ни инак. С невястата лошо, несговарят се, без нея още по-лошо. Знаеш ли кога ще мирясат? Ако е рекъл господ да свърша някога и да се прибере, па да ги разделим, ако съм и аз на някъде: ти да земеш тато, аз мама, тогава чак ще си легнат на греха. Кой знае дали ще до тогава ред някой път да пожалят един за друг? Интересно ще да е това, а, байке? Аз не съм скоро получавал от тях писмо. В писмата, дето съм ги получил, нищо ми не пишат за отношенията между тато и мама. По едно време, кога е била мама болна, тя ми пишеше и оплакваше ми се още от невястата, че дорде е била там, на-как си намерила едно от писмата, дето ми бе ги пратил лятоска, в което споменуваше, че не исках да живееш, както са живели досега тато и мама и зела невястата, та го прочела маме. Мама се възмутила от това нещо, дето казваш ти, че не щеш да живееш като тях и разсърдила се и на невястата защо ѝ го прочела, и мен — защо съм го забравил, и най-много теб, защо така да пишеш. „Как сме живеле ние — казва, — като сме ви отгледали и изучиле дотолкова, та сега той да ми казва, че не ще такъв живот.“ Жален и прискърбен факт, нали? Ама какво ще ѝ сториш? Да, тя ми пишеше, че от това се и поболила и заръча ми непременно да ти надумам за това нещо. И друго. Тя ми се оплаква, че ти си ѝ писал само как хубаво си поминувате там и как си живувате. Значи яд я или завижда, като ѝ се фалиш с хубавия живот. Тоже прискърбен факт. [. .] Но ти пък какво си замислил, е най-доброто — да се прибереш в Пирдоп. Да, колкото и да е добро и хубаво вънка, но сѐ дома, в родното място да си е човек е по-хубаво, па е, че и домашното положение, каквото е келяво, друго яче не може да се оправи, пък така не може да се остави. Стига само да можеш да получиш тази служба — всичко ще бъде хубаво. Тогава гледай само малко по малко да изпродаде тато добитъка и да раздаде нивето по хората, а маме да се отнеме възможността да работи и да натяква, че работи. То се знае, че ти ще изгубиш белки реда си за известни длъжности, които може сега да получиш, откак постъпиш по друга част, но . . . ! ще мислиш барем, че жертвуваш личния си живот за благо на цялото ни семейство, за възможното щастие на старите ни родители и туй ще те утешава. [. .]

Много здраве от Манола. Книгите не съм още получил. Писмото получих днес, на 14, значи за 8 дни е стигнало.

Според сирно заговяване
[14. II. 1887]

Твоя предан брат Тошо

Адреса ми: В Москву, у Храма Христа Спасителя, д. Кашина, кв. № 36, Султанова, студенту Т. В.

Обични ми байке,

Вчера си видях вече сметката със втория курс, сиреч дадох и последната репетиция и дето ще се каже префърлих вече половината от университета; дай боже здраве само, другата половина няма и да се сети. Днеска изпращам двамата си предни другари в България (Манола вчера не съм го и видял, като си е отишъл), а аз оставам. . . но не в Москва. Ти да видиш какво стана с мене, хубаво, не нещо лошо! Аз ти бях писал, че ще остана в Москва лятоска. И щях да остана, трябваше да остана, за да чета. Аз съм ти позагатвал в някои писма, че в последно време, от 4—5 месеца насам, у мен зе да става променение, зе да се разбужда у мене мисъл здрава, положителна мисъл, зеха да ми се отворят очите и ясно вече зех да виждам. . . какво — би помислил ти — своята босота; зех да съзнавам, че мен ми липсват положителни знания, че всичките неща, които досега постоянно са пълнили главата ми, повечето са заль-

вали и приспивали моята мисъл. [. . .] Аз и още когато постъпвах в университет, нямах мерак към филологията. Аз исках покрай филологията да изуча и литературата, която единичка ме мамеше да бъда в университета. Първата година, като изгубих първото полугодие със войната, през второто трябваше от заран до вечер да *зубра*, за да стигна изгубеното, за да ми не пропадне стипендията. Всичките предмети един от други по-сухи, по-досадни, по-безцелни и безполезни. Но и време ми не остава да мисля и да се едосвам за безцелността на този ми тежък труд и сърце ми не дава да стоварям някому или на нещо яда си, едно, защото мислех, че всичката ми мънотия тука е от изгубването първото полугодие с войната, а друго, защото вярвах, че само първата година е така суха и тежка науката, а напokon ще излезе вече и лесно, и интересно. Свърши се годината, свърших благополучно изпитите, излапах една четвъртина от знанието, със което ми предстои да си напълня главата и да блесна подир четири години като учен човек, университетант, пред когото трябва да се прекланят простите смъртни; да, свърши се годината и аз си отидох дома, отидох си студент, четвъртина университетант, не проста работа, значи, ами нещо по-друго. Но из пътя още, па и дома, у мен често изпъкваше съмнение. Студент съм сега, излял съм толкова пари, видял съм свят и големи градове, и учени хора, и гледат сега моите познайници и другари на мене някак си по-другояче, па и аз гледам и на себе си другояче, не като дани, и на другари и познайници гледам малко по-отвисоко и по-с друго око, напр. гимназист не значи за мен вече това, което значеше отнапред. Трябва, лето ще рече, аслъ да съм станал някак по-друг, да знам нещо повече от дани. Но какво знам повече? Знам санскритски и видял съм Москва и Одеса, и Черно море. . . и викам се студент и. . . нищо повече. Мигар само това съм научил за една година? Но аз и самичек не смеех да си призная в това, ами замитах тази си скептична мисъл и си думях: нека от догодина, ако е живот и здраве, аз знам какво ще да правя. Както и да е, но *сега* аз мога да кажа, че когато лани през лятото си отидох в България, аз бях със същия умствен кръгозор, със същите знания, както и когато пръв път тръгнах за Русия; само че бях малко по-самоуверен в своите заблуждения и повече се мъчех да прикрия своята босота (то се знае, повече безсъзнателно, тъй като босотата си аз не видях ясно, като напokon). Безсъдържателността и пустотата на моя умствен кръгозор се видеше от това как сялпо бях се увлякъл от брошурите на Захария и с какво прелудбеждение гледах на Русията, та и на всичките ни държавни работи въобще. Но мина се лятото и доход пак в Москва. Първите дни готвех една артисала от първата година репетиция. Дадох я и нея и остана ми вече свободно време, свободно време да чета. Записах се в частна библиотека и зех да си зимам книга дома да чета. Но какво да чета? Ех, колко ме е мъчил този въпрос! Земах си каталог от библиотеката. Този каталог съдържа 30 000 тома и всеки път зехех ли да ровя и да прегледам този каталог, сѐ ме налегнеше една досада, едно отчаяние, лето няма как, защото в очите ми се удрят стотина и хиляди книги, които сѐ трябва да се четат, сѐ са хубави и чини си да ги прочете човек, но де, прочети ги де! Толкова нещо през всякия си живот не мож го проче. А коя да пробереш от тях и коя да оставиш? И фаща та яд, като мислиш, че не можеш никак си отведнаж да преглътнеш всичко, што има в тях, за да знаеш всичко. Но такъв яд ме състигнаше, когато дома се замислех над каталога, а като ида в библиотеката, няма какво да му мисля, ами трябва, каквото и да е, да се земе нещо. И зафанах да зимам. Но трябва да ти кажа, че допреди последните няколко месеци, сиреч до пълната промяна на „мировъзрението“ ми, аз вярвах, че моето „призвание“ е да бъда писател белетрист и вярвах, че ще да бъда, вярвах, че съдбата ми е назначила такъво бъдеще и, то се знае, аз се гордех с това си бъдеще, постоянно за него мечтаех и него само имах предвид, за него само се готвех. . . Какво се готвех? Не готвех се и не исках да се готвя за друго само, а за това — мигар иска за това отгъне! Искане само призвание, иска се талант, пък аз вярвах, че имам призвание, че имам талант. Остава ми следователно да свърша университета, за да се рече, че съм свършил университет и напokon — да пиша, да пиша и да пиша. Какво да пиша? Да пиша повести и разкази. Как да ги пиша? Как? То се знае как — се пишат, както ги пишат другите, както е писал Тургенев, Л. Каравелов. Ами защо да пиша, с каква цел да пиша? Как с каква цел? Мигар писателите пишат с цел? Ще пиша, защото, защото имам призвание да пиша, защото имам талант и следователно имам право да бъда писател, да се прославя. Но защо пише писателят? Че му се пише ли, сир. безцелно ли, както славея ни се чини, че пее безцелно, или пише за това, защото иска да работи за благо на обществото, иска да ползува другите, както и всеки честен и искрен обществен работник и тъй като, от една страна, има грамаден ум, развит от четене много и полезни книги и от дълго мислене върху всичките явления на живота, а от друга страна, у него има или природна, или случайно зародена наклонност към писателството, и по тази причина той е успял да си изработи навик ясно и хубаво и картинно да пише и да си излага мислите — то той се зима да работи за благо на обществото, тъй както му най приляга според развитието и способностите му.

но съзнателно, а не безсъзнателно и безцелно. Но моите пиганета не стигаха дотук и такъв отговор тогавашния ми мозък не раждаше. Едно нещо само съзнавах аз, че ми трябва, за да постигна своето призвание — да се запозная с историята на лит[ература]та и да прочета или постоянно да чета знаменитите европейски писатели романисти. Така мислех до началото на изминалата учебна година. Когато зафанах да мисля и да се едосвам над големия каталог, аз вече съзнавах че освен литература и романисти, ще ми трябва и друго, ще ми трябва и философия, и полит. економия, и история. И чудно нещо, кръга на потребностите ми от четене се разшири само от постоянното прегледване на каталога. Но на своето „призвание“ аз гледах пак така, само че зех да мисля, че повече нещо ми трябва, за да изгълня това си „призвание“. И тъй — да дода пак на думата си — аз зафанах да зимам книги от библиотеката. Зафанах да зимам най-напред от руските романисти, защото мислех, че е срамота да не съм чел още Тургенева, Достоевски и пр., а пък да живея в Русия. В същото време зех да зимам и по бълг. история, от Шафарика, Гилфердиня и пр. Зех и някои философски книги, но . . . от философията драм не можех да разбера. Четях Тургенева, Достоевски и бързах да ги откарам, колкото се може по-скоро да зема пак Гончарова, Толстой, Островски и другите по-главни, да ги свърша и тях, па да зафана пак француските, английските и т. н., да префърля всичките европейски романисти. Бързах и писателите по българската история да подкарам по-скоро, та да зема пък историята на другите слав. народи да чета, така след тях и другите истории. Но литературата не мислех дип да чета, защото мислех, че нея ще изучаваме в 4-тия курс. Пък от философията се отчаях. В същото време се зафанах да изучавам и немски език. Исках в едно и също време по всичко да чета и от всичко по много. Но въобще четенето не е дип спорна работа, а особено пък тъй както бях зел аз да чета по много неща. И малко по малко у мен зе да се вмъква отчаяние. [. . .] По Коледа имам нещо един месец ваканция и аз во време на репетициите, чина, що чина, току пресмятам през този месец какво ще да прочета и какво ще да свърша и се възмищавах само от мисълта за това четене. Доде Коледа, зафанах със жар да чета пак Тургенева и Щедрина, и Золя, и история, и философия пак. Но философията пак не върви, Щедрин го не разбирам, зех да се съмнявам, че като изчета всичко, щото е писано по бълг[арска] история, ще принесе някаква файда на „моего призвание“, зех да се съмнявам също и че от изчитането на всичките прочути романи в света надали ще да има много полза, защото и сега аз съм прочел доста и се не съм нещо пораснал умствено или нравствено, сѐ не мога да чета философията и да разбирам Щедрина, сѐ не мога да си дам джевап защо Тургенева считат за по-велик и повече го почитат от Достоевски или от Гончарова, кое е хубавото у Щедрина, та толкова го въздигат. Само какво е — знам си, че съм изчел тие и тие неща и кога зема да гледам каталога, отбелязвам си, че това и това съм чел и кога приказват за някой роман, аз мога да кажа — „чел съм го“ и мога да им прикажа за какво се разказва в него. Въобще скептицизмът ми, съмнението растеше у мен и сѐ повече и повече неща обхващаше. През коледната ваканция зех сѐ също и да продължавам зафанатото през миналата година повест „За дяло Славча“ (ти я видва у мене през лятото). Аз я зафанах пак от край и изгърво работата вървеше добре. Но малко по малко скептицизма и тука зе да се вмъква. Напиша някоя картина, тъй вече прекрасна, както повече не може да бъде, напр. как се срещат двете либета вечер на месечина и дорде я напиша, самичек се възмищавах от нея. Но на другата вечер зема да прочета написаното, па току изникне у мен пигането — ами защо го пиша това? Защо е тая картина, кому е потрлявало да знае как са се либели някои си на месечина, ще ли принесе някому полза това? И дълго време ръва калема и не мога да зафана да пиша. А при това всичкия материал ми беше готов, всичко бе обмислено и прекрасно и колко, колко ме е вълнувала и опойвала тази мисъл, тази тема! А сега с такъв мък да зафатам да пиша! И колкото отиваше по-нататък, пб към края, толкова по-скептически се отнасях към повестта и толкова повече ме едосваше и отчайваше тя. И само защото дълго време бях лелеял (както казват русите) тази тема и защото силно и страстно бях влюбен в нея, аз можех макар и с мъка, да я свърша. Аз мисля, че писането на тази повест, повече от всичко друго помогна да се усили изобщо скептицизма у мене, защото той се развива най-много, когато човек се бори с него, а аз, дорде пишех повестта, постоянно се борех с него и борех се отчаяно. Някои от другарите ми, които знаеха какво пишех, ме накараха, та им я прочетох. Те додоха вов възхищение от нея и зафанаха да ме убеждават да я препиша и да я пратя да се печатати. Види се, че техните хвалби подмамиха моеето честолюбие, а аз се владох. . . и зафанах да я препишам, за да я пратя уж в „П. Сп.“. Това беше вече къде края на ваканцията. Аз бях прочел вече от философските статии на Толстой, които са писани именно в такъв дух, в какъвто беше и моя скептицизм. Бях се вече възгечтисал от напредния план за четене, защото и ваканцията се измени, а нишо още нямаше на мегдан. В същото време бях зел да чета прочутия роман на Толстой „Война и мир“, който едничек е достатъчен, за да пробуди у чивяка задрямалата мисъл. Но зех да препишам повестта. Ти не

можеш да си помислиш каква мъка си изпатих, дорде я преписа. Изпърво пак се подигна борбата със скептицизма. Ту намислех, че не трябва да я печата[м] и да я преписвам, ту речех, че трябва, ту ми се стореше хубава, както я считаха и другарите ми, ту се съзнаех, че пара не струва. Но от половината нататък скептицизма ме надви, реших, че тази повест не трябва да я печатам, защото не ше даде на читателите нищичко, никаква файда, никаква мисъл и че такава повест вече не трябва да пиша. Но аз се насилних да я допрепиша, за да си я имам и като плод на толкова „лелейна“ тема и като спомен за моето „превръщане“. Ваканцията свърши, настъпи второто полугодие. А у мен скептицизма неусетно беше изработил три нови решения, три резултата от дългата ми вътрешна борба. У мен бе съзряло решение да се не готвя за господ. екзамен — без екзамен да свърша университета, а за ретепициите да се готвя колкото се може по-малко, колкото да ми „зачетат“ полугодията, в университета да ходя само за да ме записват, че ходя; да гледам колкото се може по малко време да отделям на университета, а колкото се може повече да употребявам за четене. Другото решение беше, че трябва да оставя прочитането [на] всичките писатели по история българска и славянска като бесполезно, да оставя руските и евр[опейските] романисти на мира и да се заема със сериозно четене, да зема да изучавам полит екон[омия] от азбуки, така и философията и да чета повечето критичните и научните журналы. Третия резултат от скептицизма беше, че престанав вече да мечтая за „призванието“, за „таланта“ и за „безцелно“ и „безсъзнателно“ писане и под влиянието на толстовските идеи зафана да ме чопли мисълта „защо се уча, защо живея, вощо се състои човешкото щастие и какво да се прави („Что делать“), за да се постигне това щастие.

Продължавах да чета Толстой. Купих си история на философията и полит. ек. и зафанах да ги чета отначало основателно — и поспоря ми. Някои от нашите бяха зели да ходят в една публична библиотека и се фалеха, че било много уйгун там за четене. Аз намислих дене времето, което губя в унив[ерситета], да употребявам за четене в тази обстановка, а в университета да ходя само за да ме записват. И затова максус аз си намерих сегашната квартира близо до библиотеката. И зех да ходя всеки ден там да чета. До това време скептицизма беше вече разбудил моя ум, у мен беше се появила жажда за знание, блещукаше вече съзнание, че трябва по всичко да чета и от всичко да знам важното и главното; но какво е важно и главно от всяко нещо и защо ще да ми е, ако го знам — това беше неясно за мене. Мислех напр., че трябва да зема полит. ек. да я зачета открай и да я изчета всичката, но защо? Защото трябва, защото е хубаво да се знае, защото я не знам — въобще тъмно. Трябва да се знае философията, но защо и за какво и кое от нея най трябва? Тъй също неясно. Само едно бе у мене ясно — жаждата за знание и съзнанието, че нищо не знам. При такъва жажда за знание, при такова отсъствие на каквото и да е направление и на каквото и да е ръководител — първия буен и увлекателен мислител с извесно направление може да те увлече, да те впримчи в своите идеи, да те подчини под своето влияние и за всякога, може би да ти даде своето направление. Тука вече твоето бъдеще зависи от туй какъв писател ше ти се попадне най-напред, с какво направление и с какви идеи. Да, моето бъдеще в това време е зависело от проста случайност. Могъл е да ми се попадне Писарев и тогава ще да имам може би през всичкия си живот едностранчиво, крайне радикално направление. Филипов, кога бе в Киев, бе се увлякъл от него. Могъл бих да продължавам да чета философските статии на Толстой и да попадна под друго отрицателно радикално направление. Но трябва да съм много късметлия, та затова ми се случи най-благоприятната от всичките възможни случайности, която ше да благославям през всичкия си живот. Попадна ми се писател, който от една страна ме научи да се не увличам от нищо, ами към всичко и към всекго, даже и към най-големия авторитет в света да се отнасям критически, нищо да не зинам на вяра. Отрицателната критика на този писател действа не на чувствата, както критиката на Писарева и философията на Толстой, не се мъчи да увлича, ами действа на разума, на разсъдъка, основана върху най-здравите и най-верните основи на положителната наука и дава ти възможност и време всичко, каквото казва, да го проверяваш. От друга страна, този всеобемлющ писател философ ми откри същността тъй да се каже, на науката, на положителната наука и нейната цел. След изчитането на неговите съчинения аз вече ясно и явно знам какво учи и към какво се стреми една наука и какво може да ни даде. Той строи своите „обобщения“ за човешкия прогрес, за човешкото щастие, за устройството на обществото, строи ги въз основа на всичките науки. Аз изчетох всичките му съчинения. Него го казват Михайловски. Аз ще си купя неговите съчинения и ще ги подвържа с позлатена подвързия. Толкова се считам благодарен на тези съчинения. И да речех, че съм извлякъл от този писател много знания — не. Той и не дава много ценни резултати — повечето му статии са като недовършени, като откъслещи. Той повече събаря, по-малко създава, повече буди мисълта и я насочва по кой път да търси истината, а по малко самичек ти показва истината. Но той се обещава „мимоходом“, че теньрва ше създаде нещо стройно

върху разчистените основи. Но за мене той много и премного направи, че ме научи да мисля, да гледам критически на всичко, та и на него самия (т. е. на неговите идеи) и ми отвори очите да видя ясно какво не знам и какво именно ми трябва да знам. Сега вече аз съм си съставил пълна система какво да четя и кое след кое. [. .]

Какви са сега моите „взглъдове“ върху различните неща, как гледам на литературата въобще и на нашата частно, как гледам на своето „призвание“ — всичко това пространно ще се види в новите мои тепърваши „дисания“. Па ша и да ти пиша нататък повечко по тези неща. А сега ще ти прикажа как ми се случи отскоро още една благоприятна случайност, която също ще има голямо влияние върху наташното ми развитие.

Всичко дотука написано е несвързана, „отривочна“ история на моето пробуждане, пробуждане на моята мисъл. Но от пробуждане до укрепване на мисълта има много разлика. За да укрепне, за да се заячи моята мисъл в това здраво и широко всеобемлюще направление, което доби при пробуждането си, трябва да ѝ доставя и храна обилна здрава и укрепителна и тъй също всеотрадна. Трябва да гледам да не отслабна храната, да не би с нея да отслабне и енергията ми за четене. Трябва да се натрупам с книги и да четя всичко, каквото виждам, че ми трябва и всичко навреме. Но таман се свърши пробуждането ми, сир. таман изчетох всичките съчинения на Михайловски — настанаха репетициите и нямаше какво, трябваше да пооставя любимото си четене. Репетициите бяха много леки, та и между лекциите в новото време аз сѐ можех да си почитвам и друго, можех сѐ да поподкладвам разгорещения в мен огън, да поддържам макар и слабо неговото горене, та като откарвам репетициите, да раздухам и разпала от него буен плавник, за да обхване всички ми духовен мир и да огрее всичката ми природа. Но като се свършат репетициите, свършва се заедно с тях и годината и настава голямата ваканция, която аз съм привикнал да прекарвам у дома. Но за да прекарам лятото у дома един месец трябва да изгубя по пътуване, а дома пък няма ни място удобно, ни време свободно, ни книги, каквито ми трябва за четене; па и аслъ няма и хаз да ида дома и да се заора да четя, когато съм отишъл и за да се развлеча и домашните да поразвеселя. „Цяла година там сѐ четеш, та ти не постига, ами и тука, дето да та повидим и да ти се порадваме, ти земеш, та се затвориш да четеш“ ми викаше лани мама, като ме видеше, че четя и право казваше, макар че лани малко четех. И тъй, аз намислих, както и следваше, да си не ходя тази година, ами да остана в Москва при книгите и библиотеките, да продължавам зафанатото. Някои от нашите отиват лете на дача около Москва, могъл бих и аз да отида. Но един от моите другари беше живял миналото лято там и казва, че само живели хубаво и гуляли хубаво там, а за занимаване ред не останало. И затова аз бях решил да остана в града. И да видиш какво? Мен хич ми не беше мъчно, че се приближава ваканцията и другарите ми ще си отидат в България, а аз ще остана май самичек тука. Напротив, аз мога да кажа, че с каквото нетърпение гледаха тие по-скоро да се свършат репетициите, та да си вървят по родните места, също с такова нетърпение и аз чаках по-скоро да се откарат репет[ициите], та цял да се предам на своето любимо четене. Аз им не завиждах и те ме не съжаливах, че оставам, защото не знаеха защо оставам. Но в това време при свършването на репетициите получих твоего последно писмо. И чудно нещо. Едно писмо само бе в сила да надделее всичките „доводи“, които подпиряха решението ми да остана тука и в една нощ само може да ме накара да реша да си отида, може да измени напредното ми решение. Ето защо от първите дни на мая тук беше фанала една жег, дето не може просто да се трае. В стаята стоя по риза и пак ставам вир-вода от пот. До в университета и до гостилницата дорде ида, ще изгоря. У нас рядко стават такива пекове. Във такава маряна не можеш просто да седиш, а не ли пък и да четеш. В последно време вече страшно ми бе дотегнало. Зело бе вече да се вмъкна незабележимо у мен отчаяние, че ще мога да свърша нещо през лятото тук при таква жег. Па и стаята, в която мислех да прекарам и лятото, на-как си зе да ми омръзва. Но това незабележимо, както казах, се бе вмъкнало в мене и явно аз го не признавах и не му се подавах. Но това беше почва, върху която писмото ти може тъй успешно да подействува. Кой знае защо, когато получих писмото ти, бях в напрегнато състояние никак си или по друга причина, но след прочитането на писмото, една мисъл най-яко се загнезди в мене — че мойто отиване ще съживи мама, а ако си не ида догодина, може би да я не заваря. [. .] Казах тази алтернатива на двама свои другари, които бяха тогава у мене; те казаха, че на мое място хич не биха му и мислили: „Но ти пък си помисли нощеска и заран ще решиш.“ Зех да мисля. Но какво ще мисля? Важния мотив за оставането ми — въпроса за моето пробуждане, за моето развитие, за „обилната и всеотрадна храна“, която трябваше да доставя на моята мисъл — този въпрос и не бутах, сърцето, чувството ми не даваше да го човъркам, защото с този въпрос е свързан друг въпрос — трябва ли да стана причина да умре мама, а този —

последния въпрос не иска и мислене. Но в моето въображение зеха да се рисуват от една страна мъчнотите и неудобствата, които ще си изпатя, ако остана в Москва, а от друга страна, хубостите и приятностите на отиването ми. А това, както видиш, не решава въпроса, ами усилва решения вече от чувството въпрос. И тъй, на сутринта аз станах вече със узряло решение: след една неделя и половина ще си вървя. И щях може би да си отида. А какъв щеше да бъде резултата от отиването ми? Щях да зарадвам мама и тато, да дам мамин ковет и да я повоздигна, щях да дода и при теб и няколко време щях да прекарам хубаво по Кюстендил и Кюстендилско, щях да отида може би и на „Свети Иван“, в Пирдоп щях да посегнувам [. . .]. Но когато сутринта станах със решение, че трябва да си вървя, слепия случай е тропал на вратата със единичкия мой благоприятен изход от тази алтернатива под мишицата. Ето каква е работата. Имаме един професор по славянските наречия — Дювернуа, миналата година той умря. Той е знаел хубаво български език, пътувал е по България и е бил пригответил да напечата един граматичен българо-руски словарь. Два „выпуска“, които съдържаха от А до половината на Д, беше издал. Но умря лани той и словарът е останал несвършен и непригветен още за печат, останал вон вид на суров материал. Над този материал трябва да се работи. Жената на професора се е заела да довърши работата на мъжа си и да издале словарът. Над словарът зели да работят двама-трима господиновици, свършили филол. фак. преди 3—4 години и специалисти по слав. наречия. С тях работи и един българин — естествоеник от 4 курс. Аз се запознах през второто полугодие с един русин филолог вон 4 курс. Той ми приказва за този словарь и ме покани, ако искам и аз да ходя там да се занимавам. Но аз му казах, че нямам време. Между другото той ми каза, че там работи и някой си Лавров свършил преди 3 години, който готвел дисертация за степен магистър. И това бе всичкото. Той знаеше моя адрес. Вон същия ден, кога получих писмото ти, този Лавров защитава своята дисертация: за един черногорски владика и за черногорската литература. Дисертацията му се одобри и факултета го призна за магистър. На сутринта, кога бях вече решил да си отивам, ставам и още се не умил, току влиза в стаята ми този Лавров. Аз се въздудих огде накъде сега вчерашния магистър у мен толкова рано. Той ми обясни каква е работата. Българина естествоеник свършва сега и си отива, затова той ми предлага от страна на г-жа Дювернуа, ако желая, да зимам участие в работата над словарът, да ида през лятото да живея в едно село 50 версти далеч от Москва (два часа по железницата) в имението на г-жа Д. Имението ѝ, каза той, се намира половин верста далеч от един голям дремучий лес, до един чист пруд (езерце), недалеч от реката Москва, 6 версти далеч от един уезден градец, заградено е с градина, хубава и голяма. Там ще да бъде тихо, няма да има никакъв шум, никакво светско общество (което аз не мога да търпя), ще бъде само госпожата, майка ѝ, едно момче на 15 год. — сина ѝ, и той — Лавров. Ще ми дадат отделна стая, еденето и всичко ще бъде от тях и известна плата в месеца, както се вече стговорим. На ден ще работя по два часа, другото време ще си бъде мое. Така ми описа той работата. Изпърво аз му казах, че ще да си отида в България, но изнапокон се поклати моето решение и аз го помолих да ме остави да си помисля до вечерта. Но много не мислих. Представи ми се явно алтернативата: и тук, и дома лошо; представи ми се ясно, че такъв щастлив и благоприятен изход от тази алтернатива със всич да го търся, не бих го намерил. И в село да бъда на чист въздух при голям лес и при езеро със такъв малко и тихо, но обратно общество, и време свободно да имам за четене и хубав живот да премина и воз това отгоре толкова си пари да ми останат, за да мога да си накупя богата и пребогата библиотека. Па и работата, за която ме викат, е и приятна, и полезна за мене. Ще да изуча, както трябва, българския език, а работата ще ми е постоянно да прелиствам различни български книги: „Периодическо] списание“, „Знание“, Раховски, разни сборници от песни и пр., за да сравнявам израженията, които е употребил професора като примери. А това не е дин неприятна работа. Освен туй аз ще да поставя ударенията на всичкия словарь под моя отговорност и в словарът ще бъде напечатано, че ударенията е поставил този и този, от това и това място, по този и този говор. И тъй, вечерта отидох у г-жа Дювернуа. Госпожата ми се стори много добра и разумна и със прости и сърдечни обноски, прилича на Киркович⁴. А Лавров още от заранта ми се показа много добър и симпатичен. Аз дадох дума. Госпожата каза, че при всичко готово ще ми дава всеки месец по 25 рубли. Аз не исках повече, но тя рече, ако искам повече, ще ми даде. И тъй, утре или други ден, т. е. на 26 или 27 отивам в селото при нея. Туй е то, което се случи с мене и ме накара ни да си ида, ни в Москва да остана. Ако вярвах в съдба и орисница, щях да кажа, че съдбата максум ми е пратила такъв щастлив изход от това трудно положение. [. . .]

⁴ Става въпрос за Рада Киркович, която Влайков познава от времето на учителствуването ѝ в Пирдоп.

За друго — други път ще ти писа. Сега сбогом.

Москва, 23, 24, 25 [май 1887] —
сиреч Света Троица

Целувам те братски. Твоя Тошо

3

Обични ми байке,

Ти на шега, може би, си писал понапред на какини, че като си ида лятоска в Пирдоп, няма вече да отивам пак в Русия, а пък аз не на шега, ами наистина ще направя това — да си ида лятоска и да се не връщам вече. Да, аз реших да напусна вече университета и да си остана в Пирдоп; реших това след дълго и сериозно обмислюване и самичек, и заедно с някои от първите си другари. Главните причини, които ме накарват да направя това, са следующите:

Преди всичко здравето ми. От зимска и до скоро ме мъчеше лоша кашлица, която ни кашки, ни прахове докторски не можеха да укротят. В същото време чувствавах понякога и болез в гърдите; сещах и обща слабост. Всичко това ме много плашеше и безпокоеше, а още повече пък откак ни доле абер, че нашия добър другар студент Христо Никифоров умрял в Елена през февруария от охтика; лани той беше здрав, само покашляваше. Неотдавна и друг наш другар, Златаров (мой съученик и филолог), се разболя и уж наистина, кашлица, па най-после се откри, че е охтика. Та тези скръбни примери още повече ме наплашиха. Па неотдавна, когато таман се готвех за една репетиция, отведнаж току зеха да ме болят очите, да ми текат сълзи и малко като почеза, зафана да не виждам вече. Напакон, като зех да се не занимавам по много, поминаха ми очите, но на първо време и това ме много уплаши. Досега такъво нещо не бях си патил. Па и косата на-шо е зела силно да ми пада, та ме е страх до една година още да ми не опада ептен. Сега наистина аз съм почти здрав, покашлявам само, но мен ме е сѣ страх най-накрая да се не строши ейцето. Затова и реших по-добре да се прибера в Пирдоп, макар недовършил, та там да се оправя и да се поразслабя, отколкото да остана и догодина да довърша, но със риск за здравето си.

Другата причина, която ме накура да напусна университета, е, че тези латинщини и тези гръчки проклетни ми обръгнаха вече на душата. Аз и тъй, и тъй филолог няма да стана. Господарствен экзамен, както ти писах още лани, аз реших, че няма да държа. Оставахе ми да се готвя колкото за репетициите, за да ми се зачетат полугодията, та да ми се продължава стипендията. Аз се надявах, че за репетициите не ще трябва много време и много мъка, а като държа репетиции, ще имам възможност да дослушам до края на курса колкото интересни предмети има да се четат, а главното — ще мога да употребявам свободното си време вов четене по библиотеките. Надявах се, че като употребявам неголяма част от времето си на неприятни и омразни занятия с класическите автори и древности, за мене съвършено безполезни, с тази жертва ще печеля възможност другото си време да употребявам на приятни и полезни занятия. Но от една страна, тази, както мислех, неголяма част от времето си, която желяех да давам курбан, зе да става сѣ по-голяма и по-голяма, зеха сѣ по-много и по-строго да искат за репетициите, наместо да се умаляват и улесняват, зеха сѣ повече и повече да се засилват исканията по древните езици и сѣ по-мъчни и по-несносни да стават за мене тези омразни занятия, долето най-после ми додоха, лето го рекли, до тука е (сир. до гърлото). Просто не мога вече да ги търпя, толкова повече, когато тъй силно ме интересуват други предмети и тъй много жадувам за други знания. Колкото интересни и полезни за мен предмети да се четат на нашия факултет, аз ги прослушах или си накуших лекциите по тях. В четвъртия курс има един интересен предмет само и много интересен, много хубаво го четат — История на европейските литератури — и мен би ми било много жал, ако пропусна той толкова важен и полезен за мене предмет. Но за щастие, аз не знам как се сетих, като че предвиждах такова нещо, та в началото още на тази учебна година аз записах и прослушах този предмет заедно с тагодишния четвърти курс. Тъй шото няма да ми е жал, няма да мисля, че съм пропуснал нещо важно и интересно от университетския курс в нашия факултет, което би трябвало непременно да [п]рослушам и зарад което бих се двоумил да напусна без време университета. А дето мислех да остана до края на курса, за да имам възможност да чета по библиотеките, и то се отстранява благополучно за мене и не ми пречи да напусна университета и Москва. Благодарение на този щастлив случай, лето ми падна миналата година на късмет — да влезе като сътрудник при обработването на Българо-руския словарь на Дювернуа — покойния проф[есор] — аз освен хубавия живот, който прекарах лятоска в имението на г-жа Д[ювернуа], а тъй

също и тука в Москва, освен дето имах възможност да се запозная по-добре със руския език, а също и българския език по-добре да усвоя — добих средства да си натъкмя прекрасна и богата библиотека. В Пирдоп аз ще си занеса повече от 200 тома книги — най-добрите съчинения на руски език (оригинали и преводни) по философия, по социалните науки, по история и по литература, а тъй също и най-добрите от руските писатели — белетристи и критици. Тези именно книги ще ми дадат най-добри и най-полезни знания по всичките предмети, които ме интересуват, знания, необходими за всяка въобще деятелност, особено за тази, за която аз жадувам и се готвя. Аз и тази година не ходех по библиотеките, както предполагам лани, ами си четях у дома по своите си книги. А пък ако остана и следующата година, още по-малко нужда ще да имам от библиотеките, защото още повече книги има сега и значи, за да чета своите книги, само че в същото време ще трябва да се мъча и разпнавам със проклетите латиници. Разбира се, че при такива обстоятелства най-ползното и най-износното за мене ще бъде да си отида в Пирдоп и там свободно и систематически (което не бих могъл да направя тука) да се заема да изучавам своите си обични книги и предмети.

Третия главна причина, която ме кара да напусна университета и да остана в Пирдоп, а не да искам от министерството учителска длъжност (която непременно, вярвам, бих получил), е тази, че аз желая отсега още цял да се посветя на писателство. Желание и влечение към писателството у мен го е имало безсъзнателно почти още от малък, от долните класове на гимназията. И колкото повече съм расъл и найкавал, колкото повече се е разширявал моя умствен кръгозор, толкова повече е нараствало и е укрепвало у мене съзнателно вече това ми влечение. А първите ми сполучливи опити, непечатани и непечатани, сѐ повече и повече се усиливали у мен вярата в постигането на тези ми влечения. Изпълно съмтно и неясно ми се е представявала моята бъдеща писателска деятелност. Но колкото по-натък, толкова по-ясно съм гледал в бъдещето си толкова по-уверено и по-съзнателно съм кроил планове за бъдещото си писателство. Сега аз свършено трезво и уверено обмислювам тези свои планове и свършено ясно ми се представя постепенното развитие и разширяване кръга на моята нататъшна деятелност в литературното поле. Аз сещам в себе си доволно сили за сериозна и полезна работа в това поле. Но аз не искам да се вносявам само на тези си сили. Аз бих желал да употребя тези си вродени може би сили, колкото се може най-производително, т. е., така, шото да принесат най-много полза на народа. Аз силно и страстно жадувам за обществена деятелност, деятелност, насочена да приноси полза за другите, на обществото. Един добър писател у нас, особено подир свършването на тази тежка криза, след която щастливо или нещастливо се свърши тя за нас, непременно ще настъпи силна реакция, може да бъде най-влиятелен, най-с голямо значение обществен деятел и със своето писателство може да принесе много повече полза на народа от всеки друг политически и обществен деятел. Но за това от писателя се иска освен значителен талант, добросъвестност, непоколебима честност и искрено желание да служи само за благо на народа, искрена и гореща любов към ближния, освен това иска се шателна и сериозна подготовка към тази деятелност. Трябва да има, от една страна, широко и всестранно образование и голяма начетеност, особено по социалните науки, по философия и литература, а от друга страна, трябва здраво и добросъвестно да изучи самия народ, да изучи хубаво езика му, песните му, обичаите народни, да изучи духа и характера на народа, неговите нужди и потребности, неговите добри и лоши страни; да изучи обществения строй и склад, както се е сложил от векове и как се изменява от новия изкуствен, отънка наложен строй; трябва да обикне народа, масата народна, да я обикне от сѐ сърце, да обикне добрите и симпатични страни на народа, а зарад лошите му страни не да го ненавижда, ами да го жали и толкоз по-силно да мрази и преследва тези лоши черти, тези злини и пороци, защото тогава само той ще и да може да изучи вярно и както трябва народа въобще. Освен това писателят трябва полека, но уверено да стъпя напред, трябва както постепенно разширява своя умствен кръгозор и своето опознаване с народа, тъй постепенно и шаг за шагом да разширява кръга и на своята литературна деятелност; трябва всеки път само след шателно изучаване материала на своята тема да пристъпва към писане и само след добросъвестно и сериозно обработване на своето произведение и на езика, на художествената страна на своите работи, защото така само ще може да си създаде и завладее читающа публика, на която преди всичко трябва да доставя удоволствие със своите произведения, а напакон вече и да действа на нея тъй както желае. По такъв начин само, мисля аз, ще може у нас писател да достигне истинско значение и сила, да бъде истински обществен деятел, който да стои по-горе от всички партии и обществени злоби и предрасъдъци, да бъде сила непоколебима и неузвима от никакви низки страсти и дребнави зависти; обществен деятел, който ще може да принесе истинска, най-голяма полза на народа, на всички народ въобще, а не на тази или онази партия или на част или класа от народа. По такъвзи имен-

но път бих желал и аз да вървя в моята литературна дейност, доколкото ми стигат силите и средствата и доколкото ми позволяват обстоятелствата. А ето, сега ми позволяват обстоятелствата, благоприятствуват ми в това, дето ми нанесоха щастлив случай да си добия таква богата библиотека, а в същото време и принуждават ме — здравето, от една страна, а от друга — това, дето повече не мога да търпя латинщините — и аз реших да се възползувам от даления случай и да стъпя вон начертания ми по-горе път към онзи възвишен и свят идеал, реших да напусна университета и да остана в Пирдоп.

В Пирдоп, от една страна, ще се предам на сериозно и систематическо четене. От друга страна, ще се посветя на първо време на местна обществена дейност: ще се постарая да слуша и сгруппирам всичките наши младежи наедно (разбира се, като избягвам всякакви партизански и лични страсти), да полновия читалището и да възбуда в гражданите интерес към четене, към знание. Читалището досега не вирее, от една страна, защото главните му дейтели (учител Симон и някои от чорбаджиите) са ненавистни на повечето младежи и на партията на бедните, а от друга страна и най-главното, защото читалището (както и бедното дружество) нищо им не дава, с нищо ги незаинтересува, нищо ги не привлича към него освен може би каранета, препирни и неинтересни разговори. Аз ще се помъча по-напред във читалището, не в събрания, да спечела разположението и доверието на младежите със своето искрено, просто другарско към тях отнасяне, ще ги направя да ме обикнат със своите весели приятелски разговори и да ме уважат със умни и сериозни, но понятни за тях и свършено естествени приказки. А изнапокон ще зафана и със сказки, напълно достъпни и главното, интересни за всичките. На първо време, може би неохотно ще дохождат да ги слушат, но малко по-малко, вярвам, ще ги привлече и заинтересувам, ще възбуда в тях жажда за знания и интерес към четене, ще ги направя охотно вече да се събират. И тогава чак ще се заема да преустрои читалището и да сгруппирам всичките младежи и граждани вон едно. Не знам как, но мен ми се вярва, че ще мога да завърша това нещо. Аз вярвам вон силите си, вон своята голяма жажда за дейност и в голямата си любов към това дело. Во всеки случай аз ще се стремя към това нещо, ще работя по тая посока, и ако не постигна такъв пълен резултат, сѐ ще принесе нещо полза, по-малка или по-голяма, сѐ едно. По този път аз мисля, че ще е най-добре да мога да изуча Пирдоп и пирдопските хора и в най-скритите и тъмните им страни, което знание ще легне в основата на моята литературна дейност; а тъй също ще мога да възпитам в себе си искрена и непреправена любов към хората въобще, защото, когато човек искрено и от сѐ сърце действа за някого, жертвува някому нещо, тогава го и обиква най-искрено. Аз мисля още и по селата нашенски, дето имам достове учители, да походвам по-често, та и с тях да се опозная по-отблизо и по-добре. Всичко добро, знам, че си мислиш, байке, и си си помислил още по-напред, ами средства? Ами солдатлъка? Но аз и тези неща сѐ предвидил. Солдатин, знам, навярно, че няма да ме земат. Аз ходих при един военен доктор тука, та ме прегледа и той ме увери, че няма да ме земат солдатин, защото съм слаб и тесен в гърдите. А колкото за средства, ето какво мисля. Аз се надявам, че „Дядо Славчо“ ще се напечати в „Пер. Сп.“ и за него ще получа 150—200 л. Оттук аз ще занеса със себе си цели в Пирдоп 100—120 лв. Сега съм зафанал друга една повест. До лятоска ще я свърша. Тя ще бъде може би по-голяма от „Дядо Славчо“ и надявам се, и по-хубава, по-зряла. „Дядо Славчо“, вярвам, сѐ ще доста да се хареса на публиката и може би в някой вестник или журнал ще го пофалят. Тогава ще мога, мисля, да намеря издател от главните, комуто да предам трите напечатани разкази, ненапечатания „Врач“ и други един малък и хубав разказец и тази повест, дето ще да я напиша, за да ги напечати в едно томче. [. .] Та и през годината, мисля, да зафана ред малки разкази: „Картини из селския живот“, за които ще са най-място да се напечатат. И тъй, и ако не продам всичките си досегашни „произведения“, пак ще получа 400—500 лева най-малко, а с 400—500 л. нема́ не мога да преживея с мама и тато в Пирдоп? А това е най-малкото, което мога да получа. Ако до края на годината се види, че така не ще мога да живея, ако се не основе някой редовен, обезпечен журнал, на който бих могъл да стана постоянен сътрудник, аз в началото на втората година ще се главя в Пирдоп учител. Аз мисля, че когато да поискам, мога да получа и някаква служба (каквато и да е), ако дип опре ножа о кокала; но надявам се, че няма да доде дотам работата. Освен това аз вярвам, че и когато поискам, мога да избработя ме да назначат държавен учител по литература и словесност, макар и без диплом и недовършил, защото аз мога всякога да седна и да напиша някой етюдо по литературата руска, европейска или българска, а това ще ми послужи повече от диплом. Остава задължението ми на министерството. Според законна за стипенд. и според различните министерски предписания аз съм длъжен да свърша университета и да получа диплом. Но ако не издържа някой репетиция и ми не зачетат някое полугодие, минист[ерството] непременно ми отнема стипендията. И сега ми[нистерство]то ще ми отнеме стипендията тутакси като че не съм могъл да издържа репетиция. Министерството, ако желае, може да ме назначи на служба

и аз съм длъжен да прослужа толкова години, колкото съм получавал стипендия. Но аз самичек ще се явя пред министра и се надявам, че ще измоля да ме не назначава на служба. Оставало би още да тежи на съвестта ми, че съм ял на вятъра царските пари, без да стана такъв, за какъвто са ме изпратили да се уча. Тежало би това наистина на съвестта ми, ако аз съм зарязал филологията и съм напуснал университета, за да гуляя, да се впусна в удоволствия и светуване, без да имам ниет някак си да се отплащам на народа си, за дето е харчил по мене. Еднакво би ми тежало на съвестта, ако аз бях се мъчил и гледал бих само диплом да получа, та с него напак да си отварям вратата на по-тълсти служби и по-голяма плата, а не да получа някакво знание, с което да принесе полза на народа. Но аз не съм злоупотребявал ни с времето, ни с парите, които са харчени по мене, аз съм се трудил и грижил всякога, колкото се може повече и по-ползени знания да добия и всякога съм имал предвид всичките си сили, всичкия си живот да посветя на народа, да служа не на министерството за по-голяма или по-малка плата, а непосредствено на народа, честно и искрено да работя за неговото благо. И затова съвестта ми е чиста и аз съм съвършено спокоен.

Аз не искам и да говоря за това, деъо ще речат хората или ще си подумат някои: виж, не можа да свърши университет. Човек, който има ясна и определена цел, на такива думи ни най-малко не обръща внимание.

И тъй, по тези именно главни причини аз реших да напусна университета и да се прибера в Пирдоп. Аз ти не споменах за някои по-малки причини: за моето силно желание да поживя в Пирдоп у дома, почти безгрижен, тъй както съм живял някога преди десетина години; за радостта и удоволствието, което ще доставя и желая да доставя мама и тату, като остана да поживее при тях; за старанието, което желая да употреба, за да ги направя щастливи, да ги примиря един с други и с невястата, и с баба Лавовица; за силното ми влечение към свобода, воля и независимост и пр., защото мисля, че и без тях първите причини са доста силни, за да подкрепят моето решение. И моите предни другари, с които заедно обсъждах този въпрос, и Лавров — главния сътрудник при словаря, комуто изложих всичките тези причини, намериха моето решение разумно и най-ползено за моето бъдеще. Аз вярвам, че и ти ще одобриш, обични ми байке, това ми решение, и ще ме благословиш към този нов, самостоятелен път, вон който виждам.

Това ми решение не е само план, само мисъл, която мога да променя. Аз изгорих, както се казва, корабите си и връщане вече няма. Аз пропуснах вече някои репетиции и не готвя се за следующите.

Аз трябваше да остана догодина, за да доизкарам и словаря. Но ние направихме тъй, щото откарахме всичкият материал до лятоска. Сега ходя до четири пъти в неделата у г-жа Дювернуа⁵ (за което ми плаща по 50 кн. рубли в месеца). Ще остана и през юний да живея в имението им, дето и лани бях, и до края на юния смятам, че ще се откажа. Аз ще си дода къде половината, а може би и къде края на юлий.

Това ми писмо ще ти стигне за Великден, та заедно с туй ми ново, неочаквано решение приеми и моето „Христос воскрес“ и „за много години!“ Желая ви да прекарате весело и благополучно празниците и да дочакаме напак живо и здраво и да се видим. Целувам те братски. Много здраве каки. Целувни Гошо, Цонка и Анка. Целувни Тошко зарад мен.

На Лазар[овден, 16. IV. 1888]

Твой Тошо

БЕЛЕЖКИ:

Сега чета един поет философ — Лев Толстой завършва по-голяма част от произведенията си с морално-философски и религиозни въпроси към средата на 80-те години. Съчиненията като „Изповед“, „В чем моя вера“, „Так что же нам делать“ пораждат кризис в мирозрението на Влайков. Някои от схващанията в тях, които отговарят на вътрешната му потребност, се възприемат в цялата им дълбочина — сливане със селските маси, за да живее „просто и чисто“⁶, дейност в полза на ближните⁷, борба не за небесно, а за земно щастие; други, които съдържат естетическа насоченост — отказ от онова творчество, което служи „единствено за забава на богатите и празните хора“ (сам Толстой променя отношението

⁵ По това време Хенриета Дювернуа живее в Москва на Поварская, дом Селиверстова.

⁶ „Затуй и навярно и сам Толстой бе започнал да се облича и носи като селянина, и както се приказваше, както го и рисуваха в разни картини, ходел да оре и да коси“ („Завои“, 1935, с. 34).

⁷ „Я понял, что человек, кроме жизни для своего личного блага, неизбежно должен служить и благо других людей“ („Так что же нам делать“, издание 1902, с. 154).

си дори към „Война и мир“ и „Ана Каренина“), внасят смут у него; единствено не се замисля върху християнския анархизъм на великия писател, останал извън обсега на Влайковите разсъждения. Безспорен е и друг факт — влиянието на Толстой върху литературно-общественото му дело щеше да се окаже много по-силно, ако по същото време не се запознава и със субективната социологическа теория на Михайловски.

Всичко добро, само това е лошото, дето ми го казваш за домашните — редица психологически ситуации и характерологични детайли в произведенията на Влайков аспектират най-напред в чисто жизнено съдържание, като недвусмислено разкриват връзката личност — творчество. С особена сила „замислуванията“ се отнасят най-вече до майката на писателя, определени черти от действителния портрет на която доста плътно се „преливат“ в отделни негови герои. Видима разлика в образа ѝ, възплетен в разказите или очертан в кореспонденцията, няма, но съпоставен с „Преживяното“, сравненията не са в полза на авторската позиция. Откъде произтичат различията? Според мен те се коренят в промените на времето, което налага двойственото ѝ възприятие — като реално присъствие и като спомен. Едното позволява преки впечатления, открояващи се с неподправеност на рисунъка, другото е емоционална проекция, която изключва отрицателните нюанси, сенките, грапавините. Не трябва обаче да забравяме, че в душевността си, в своите дълбоко същностни прояви като жена и майка тя си остава вълнуващ образ.

Тя ми се олаква, че ти си ѝ писал само как хубаво си поминувате там — писмата на Алипий, в които се разкрива тази атмосфера, не са запазени и за нея съдим единствено от непубликуваните му спомени: „В Пирдоп, докато бяхме и преди оженването, и след оженването ни, не бяхме самостоятелни. Тато и мама се грижеха за всичко у дома, но те и разпореждаха за всичко. Не можех аз или съпругата ми да имаме инициатива, да даваме разпоредби, да ни се чуе думата. Хранехме се с това, което мама приготви и вършеше се в къщи това и така, което и както мама и тато наредиха.“ Отделянето на Алипий от родителите му поражда различни чувства и повод за интересни разсъждения върху бита и душевността в тяхното семейство: „Всякога един от друг доволни, никога няма противоречие. И всякога, когато пишех дома писмо, се хвалех с живота си в всяко отношение, а особено с семейния си живот. Това обаче не се понарявало на мама, което брат ми Тошо забележи и ми писа, че мама казвала: „Ех, та само те ли живеят добре, само тях ли видяхме сговорни, та в всяко писмо толкова хвалби.“ А аз допушах, че мама не е могла да си представи нашия живот, защото тя такъв идеален живот не е виждала. Тя с тато никак не живееше добре. Те никога не си казваха на име. „Тя той, баща ти, майка ти, чичо ти или бае ти Генчо, кака ти Цона или стрина ти Генчовица, баща им, майка им; я чуј, я виж нашата, нашия“, и пр. — това бяха обръщенията им един към друг и един за друг. Техният живот и техните отношения действаха отрицателно върху мен. А види се, те си бяха свикнали с него и от това на мама се е видяло чудно защо постоянно се хваля с семейния си живот.“

Много здраве от Манола — неговото име често се споменава в кореспонденцията на Влайков. В едно от писмата до Алипий четем: „С Манола живуваме много добре. Наистина имам други по-предни приятели от него, но дружбата ни с Манола си има пък особен характер и особена сладост като пирдопчени. Често си ходим на чай. И като се запrikaжем за нашите си пирдопски работи, за детинството ни, за ученичеството ни в Пирдоп, после и в София, за пирдопските ни акрани⁸, за хората, за момите — като се запrikaжем тъй, става ми така хубаво, така леко и весело, че този моабет, това удоволствие не бих променил за нищо, за нищо друго, за никакъв театър или концерт“ (17. XII. 1886). С каква мощ го омайва народният начин на съществуване, оказал изключително влияние върху цялостното му творческо развитие, се разбира и от едно-единствено оцеляло писмо на Димитър Събев, учител по това време в Пирдоп, който споделя преживяното с него през лятото и особено през дните след тяхната раздяла: „... „и ако поминш, кукурузът пушцаше коприна. Дотогава, както знаеш, ергелтъкът ни беше на жътварки и по копачки“. „Обра се вече кукурузът, прекара се по къщите, тук ни се отвори още повече одене. Щом слънцето зайде и месечината се появи“ „токо захване да се чуват от тая къща ясни гласове; момичетата пеят: „Доне ле, в Загоре съм вечерял“⁹, в друга се чува: „Довечера ще дода, Радо ле“. „Когато ми се случи да не отида на седянка, аз си седях на одърът и се наслаждавах от свиренето на кавалите.“ „Представи си, драгий ми Тошке, какво ще ти е на сърченцето, когато вечер небето се украси с безбройните звез

⁸ В оригинала — „екране“.

⁹ След половин век Влайков ще си спомни тази песен и тя ще намери място в неговите мемоари: „Доне ле, вов Загоре съм вечерял и пак съм бързал да дойда на вашата, Доне, седянка...“ („Преживяното“, 1942, част III, с. 235).

зди и между тях ясни месец свети, какво ще ти е, казвам, като слушаш в това време гласовете на кавалите, които хладният ветрец ти донася до ушите и като че те поздравлява от страна на момите. Мен сякога сърцето ми беше пълно с радост и аз се считам за най-щастлив, че прекарвам ергенлъкът в родното си място“ (16. I. 1887).

Някои от другарите ми . . . додоха във възхищение от нея — и Алипий е във възторг от повестта. Не след дълго заедно с куп хубави новини от Пирдоп той му изпраща и мнението си за нея: „Вчера заедно с последното домашно писмо получих и твоя „Дядо Славчо“. И той бе за периферия на богатата трапеца, от която се наслаждавах. Четох го досега два пъти и пак ще го чета.“ „Ненкова ергенлик има много общо по характера си с моя ергенлик с тази само разлика, че Ненко е орач, а аз бях учител и че неговата драма не се свършва като моята. Но характерете, ергенския характер на Ненко прилича на моя. И аз тъй също съм бил срамежлив, с такива също чувствования, както и той. И мен ма е било срам да играя хоро до мома, да ѝ пия вода и пр. и пр., и аз страстно съм любил, но любов така невинна, както и Ненковата. Но у мене не е имало тая решителност, както у Ненка. Ненко са решавал да иле у Влашко да стане богат, за да сполучи. А аз за атура на тато преспойноно се отказах от това, което бе за мене идеал“. „Твоят дядо Славчо и твоя Ненко ма накарала, та си пробродих моят ергенлик и се чудех как хубаво съдбата се е разпореджала с мен.“ „Въобще всичките типове са прекрасно схванати в „Дядо Славчо“. Хаджи Донко е същия хаджи Павел. Дядо Славчо прилича на уйчо хаджия (бог да ги прости). Родите Ненкови са тоже много добре характеризирани. Годешарката Баба Джуровица, пиения Велчо, всичко, всичко е така на място, щото повече не може да се желае. Сички такива лица и работи и случаи съм виждал из Пирдоп. Само едно нещо ми се вижда чудно и според мен е голямо кусур: как тъй дядо Славчо да не познава хаджи Донка, като са биле комшии, а тъй също и хаджи Донковия син!“ (юли 1887). По този повод Влайков добавя в едно от писмата си: „Аз пък мисля, че няма нещо неестествено, но теб, ако ти се още чини за неестествено, можеш да замениш или да смекчиш там някоя дума или да изфърлиш някое предложение, но без да се забележи и усети. Наместо „дядо Славчо не познаваше добре Хаджи Донковия син“, турни: „Дядо Славчо не знаеше добре и както трябва Х. Д. син“ (15. XI. 1887).

Сега съм забнал една друга повест — навярно става дума за „Леля Гена“, където действието е съредоточено изцяло върху главната героиня, носителка на високи нравствени ценности. На фона на рушания се патриархален бит писателят разплита личната ѝ драма, която трогва и предизвиква съчувствие, защото се отнася за съдбата на един отруден човек, смазан от настъпващите промени.

всякога съм имал предвид всичките си сили, всичкия си живот да посветя на народа — в последното му писмо от Русия откриваме характерен израз на чувствата, които го владят в дадения момент: „Да, приближава се вече час, когато ще се изпраща лице с листе пред работата, пред делото и ще видя тогава моите мисли и планове колко струват; ще видя защо съм се учил и защо ме бива. И странно! Аз очаквам тоя час, това време, отивам към него не с никакво нетърпение, с никакво пламенно, неукротимо желание, не с никакъв страх и треперене, а спокойно някак си, със урановесено и въздържано чувство, като за нещо, за което отдавна съм се приготвил, което ми е съвсем привично и обикновено. Тръгвам, се вика, за България, а това пътуване не е тъй просто пътуване, обикновено прибиране за у дома, хич се и не види, хич се и не познава по моемо душевно състояние, по моите чувства, че това пътуване е и ще бъде най-важната, разделна черта в моя живот“ (Ястребки, 6. VII. 1888).

Преждевременното напускане на университета е главно изход от кризата, която Влайков изживява през третата година от пребиваването си в Москва. Победителка във вътрешната борба в крайна сметка се оказва оная идеология, която тогава му изглежда най-приемлива и достойна за следване. В морала и философията на народничеството той намира пълно покритие с идеала за духовно обогатяване и социално стабилизиране на низините, потънали в „мрак и мизерия“. Така идеализмът ще се смени с илюзии, без да се съзнава заблудението в конкретен исторически план. След време писателят сам стига до най-горчивия извод като равностетка на делото, на което посвещаваша немалко години от младостта си: „Животът, действителният живот съвсем не бил такъв, какъвто го мислех. Той в толкова късо време изстудил моите ламтения, разклати моята вяра, измачка моите идеали. И отслабна моята енергия. Животът с своите дреболии или „мелочи“, както го казва Шелрин, с своите дребни залиси и борби, както го казва Вазов, той разяжда и губи всичко светло, всичко идеално у мене. Преди осем години у мене гореше силна, неутолима сякаш жажда за деятелност, за жива и ползотворна обществено-литературна деятелност.“ „Аз мечтаех тогава да внеса нещо ново, да внеса живот и обновление в цялото общество. А не можах да съживя и обнова нито родния си град, в който най-първата си енергия, най-буйните си сили похарчих.“ „Това идеалът и идеалното ми се рисуваха и показваха напред. Сега — пак гледам напред и търся, и

преследвам някакви идеали. Но истинският идеал го виждам вече надире. Малката стаячка с глинените миндери и широката соба под домашната стреха и простата нова библиотечка, натъпкана с книги, и чистата, непритворна майчина любов, и нейните неуморни, ненощни грижи, и моята чиста вяра в доброто, и в живота, и в обществото, и моята първа деятелност между родните и близки хора посред родния град — ето на какво гледам сега в завист и с болка на сърцето, понеже не може да се върне — споделя той (за кой ли път!) пред Алипий, — ето де виждам своя идеал!“ (З. VI. 1896).

„НАРОДНОТО ЖИТИЕ НА ИВАН РИЛСКИ“ И НЕГОВАТА ДАМАСКИНАРСКА ПРЕРЕБОТКА

ВЕНЕТА ЯНКОВА

Още с встъпването си в научно обръщение „Народното житие на Иван Рилски“ привлича читателското внимание със своята самобитност на художествена система. Оценката на първооткривателя А. Гилфердинг: „Это единственное известное нам церковное сказание, . . . которое осталось свободным от мертвящей византийской риторики и сколько нибудь передает нам народные взгляды и рассказы. . .“ очертава основния кръг от проблеми, към които се ориентират проучванията върху житието до най-ново време¹. Днес особено актуални се оказват текстологическите задачи, тъй като публикацията на Й. Иванов от 1936 г. е засега единственият опит за критическо издание на тази творба².

Съвременната наука почти единодушно приема становището за старинността на познатия ни житиен текст, възникнал най-вероятно в епохата на византийското робство, XI—XII в.³ Устройството на съхранената ръкописна традиция на „Народното житие на Иван Рилски“ е представена от общо осем преписа, докато у Й. Иванов се говори за шест⁴. Това са:

Рилски препис в ръкопис от последната четвърт на XV в., българска редакция, собственост на Националния музей „Рилски манастир“, № 62, л. 41—54. Начало: „ Мѣца охтомврія, Оі житіе и жизнь прѣ-

¹ Гилфердинг, А. Собрание сочинений. Спб., 1868, т. I, 124—131. От обширната библиография за „Народно житие на Иван Рилски“ ще посочим само: Иванов, Й. „Жития на св. Иван Рилски“ с уводни бележки. — Год. на Соф. ун-т. Историко-филологич. ф-т, т. XXXII, 1936, № 13, 28—37; Киселков, В. Безименното житие на св. Иван Рилски. — В: Изв. на Истор. д-во. С., 1937, кн. XIV—XV, 93—108; Киселков, В. Св. Иван Рилски — жития. С., 1940; Трифонов, Ю. Бележки върху известията за св. Иван Рилски. — В: Македонски преглед, XI, С., 1939, кн. 3—4, с. 77—113; Дуйчев, И. В. Рилският светец и неговата обител. — В: Библиотека „Златни зърна“, год. XI, 1947, кн. 9; Гошев, И. В. Трите най-стари пространни жития на Иван Рилски. — В: Год. СУ, Богосл. ф-т, XXV, С., 1948; Ангелов, Б. Повествователни съчинения за Иван Рилски в старата българска литература. — В: Език и лит., 1977, кн. 1; Томова, Е. Л. Сравнително изучение житий на Ивана Рилския, Федосия Печерския и Стефана Немани и тяхна връзка с фольклора. Канд. дис. Машинопис. 1977; Фекелджиев, И. В. Родните легенди за Иван Рилски. С., 1979; Старобългарска литература. Т. IV. Житиен писни творби. С., 1986 г. и др.

² Конкретните наблюдения над историята на ръкописната традиция на житието излагам в подготовената за печат работа под заглавие „Народно житие на Иван Рилски — текстологически проблеми“.

³ Първо това мнение изказва Й. Иванов в кн. си: Северна Македония. С., 1906, с. 85, бел. 1, но то се опира предимно върху исторически данни и се нуждае от по-нататъшно прецизиране.

⁴ А. Ангелов в цитираното напред съчинение пише: „Познати са над десетина преписа от него“, но за сега не ни е известно какви други преписи е имал предвид видният наш археограф. В по-новите описи на старобългарски ръкописи не открихме други сведения. Срв. Райков, Б., Хр. Кодов, Б. Христов, А. Славянски ръкописи в Рилския манастир. Т. I, С., 1986; Христова, Б., Д. Караджова, А. Икономова. Български ръкописи от XI—XVII в., запазени в България. Своден каталог. Т. I, С., 1982 г. и др. Същият резултат дадох и разговорите ми с проф. Д. Петканова и съст. н. с. Елена Томова. Последните археографски проучвания потвърждават мисълта за количествената ограниченост на ръкописната традиция на „Народното житие“. Вж.: Томова, Е. Л. Към историята на агиографския цикъл за Иван Рилски. (Текстологически наблюдения по преписите в Хилендарската ръкописна сбирка). — Литературна история, 1984, кн. 12, 32—44.